

Inledning 2 : Republik som statsskick

Under upplysningstiden kunde republik betyda en statsbildning vilken som helst, en idealstat fri från förtryck, eller ett samhället som skilde på politik, affärer & privatliv. Styret kunde vara monarki (envælde), aristokrati (minoritetsvälde) eller demokrati (majoritetsvälde). Idealstyret var ett blandstyre liknande det amerikanska: en president eller monark (envælde) + senat (minoritetsvälde) + representanthus (majoritetsvälde). Från 1789 ingick i definitionen att en republik styrdes av en folkvald president.

Den mest inflytelserika republikanska skriften var paradoxalt nog den monarkiska luntan Om lagarnas anda (Montesquieu 1748-57) som innehöll ett resonemang om skillnaderna mellan statsskicket monarki, republik & despoti. Monarki förutsatte hierarkier & egenintresse. Republiken förutsatte medborgerliga dygder. Despoti var godtycke. Detta att M påstod republik vara ett ”ädlare” statsskick än monarki, fick i samtiden ett oerhört genomslag. I motsats till monarkisten påstods republikanen älska både friheten & sitt hemland, vilket särskilt amerikanerna tog väl upp. (Se t ex Aron 1973, del I: ss. 22-26).

Den republikanska idédebatten fram till 1789 är tyvärr så svårgreppbar att jag måste avstå från att referera den. Knutpunkten tycks vara att den antika republiken hade få likheter med sina moderna efterföljare, som hade större likhet med de italienska stadsstaterna. M själv tog stort intryck av engelsmän från tiden för den ärorika revolutionen. Forskningen inom området är dock ännu inte slutförd.¹

* * *

Franska revolutionens utveckling från konstitutionell monarki (1791-1792) till republik/skräckvälde (1792-1804) och kejsardöme (1804-1814) var så avskräckande att de svenska republikdiskussionerna under lång tid upphörde. Det som diskuterades var en successiv övergång till parlamentarism. 1838 publicerade dock teatermannen m m Anders Lindeberg (1789-1849) en pamflett ”Revolution och republik”. Denna var en uppräknings av monarkins nackdelar & några av republikens fördelar: Främsta fördelarna var att man kunde välja en ny president om den gamle misskötte sig; att personen troligen var mera aktiv under sin begränsade tid i ämbetet än en monark som satt på livstid; att man slapp den dyrbara hovhållningen & att landets invånare blev medborgare i stället för undersåtar. Systemet förutsatte dock ett minimum av klasskonflikter så att det inte slutade som i Frankrike.

Det var dock fortsatt svårt att hitta attraktiva förebilder:

- Förenta staterna avfärdades som en slavstat ledd av en monarkisk president.
- Erfarenheterna från de sydamerikanska republikerna som Argentina, Venezuela & senare Mexiko var svåra att överföra till svenska förhållanden. Man tog också avstånd från republikanen Juarez agerande att efter Maximilian I:s militära nederlag 1867 låta arkebusera honom. Gärna republik, men inte till vilket pris som helst.
- Den polska ”adelsrepubliken” 1652-1791 med sitt *liberum veto* (individuellt veto) hade ett solitt dåligt rykte för handlingsförslamning. Inte heller frihetstidens ”parlamentariska” adelsrepublik 1718-1772 hade odelat gott rykte.

¹ Wright 2007.

- Det Kommunistiska manifestet av 1847 ansåg republik vara en icke-fråga. Statschefen, oavsett styrelseskick, var alltid den härskande klassens redskap. ”Den moderna statsmakten är bara ett utskott som förvaltar borgarklassens affärer.”
- Folket var inte heller moget eller åtminstone inte övertygat. Detta blev övertydligt när även den andra franska republiken (1848-1852) avskaffade sig själv och ersattes med ett kejsardöme.

Enligt Victor Lundberg (2005) blev dock 1848 starten för den svenska republikanska rörelsen, identifierad med politiker som Julius Mankell (1828-1897) & August Blanche (1811-1868). Efter representations-reformen 1865 diskuterades fortsatt republik som ett alternativ till den konstitutionella monarkin. Här skall bara nämnas Isidor Kjellberg (1841-1895) & Alexander Nilsson (1840-1893). Båda inom Skandinaviströrelsen. Kjellberg publicerade en kortlivad republikansk tidning ”Skandinavien”. Nilsson publicerade flera böcker om monarkins historia. Utvecklingen fram till 1918 var dock att alternativet republik tappade mark mot alternativet parlamentarisk demokrati. Text Pariskommunen 1871 fick ingen svensk motsvarighet eller ens solidaritetsyttring. Den tycks med sin blodiga retorik ha grundligt skrämt upp det svenska etablissemanget från höger till vänster. Gärna republik, men inte till vilket pris som helst. Jag refererar en tidningsartikel:

[Några ungerska agitatorer brevväxlade med Pariskommunen och blev uppmanade] ”att störta den lagliga regeringen i Ungern för att i dess ställe upprätta en så kallad »folkstat». ... Bland principerna för en folkstat uttalades öppet följande: Den nuvarande egendomen ställdes under gemensam förvaltning; adeln, presterskapet och den välmående medelklassen utrotas; i en proklamation heter det till och med att »Gud sjelf skall beröfvas sin tron».²

*

1884 översattes en debattbok av läkaren m m Max Nordau (1849-1923), ”Konventionella nutidslögner”, som fick stort inflytande. Nordaus allomfattande kritik gör honom svår att referera, men tiden var ur led & överklassen hade spelat ut sin roll. Boken innehöll även monarkikritik: Monarkin legitimerade sig genom religionen (som dock var på avtagande) men fortlevde genom ett avancerat lurendrejeri om sina förtjänster. Liberalernas konstitutionella monarki var ett dödfött försök att kombinera två till sin natur antagonistiska system. Man hade i praktiken att välja mellan folkmakt & envælde. Monarkin & alla dess traditioner måste i franska revolutionens anda rotas ut och förintas för att ett nytt samhälle skulle kunna byggas. En kompromiss var omöjlig.

Som sig bör var monarkidiskussionen som livligaste år 1889, 100-årsminnet av franska revolutionen. Oscar II hade vägrat att låta Sverige delta i Parisfestligheterna & det ety monarkiska jublet motiverade någon form av socialdemokratisk reaktion. Den 25 januari 1889, i samband med Oscar II:s 60-årsdag, organiserade socialdemokratiska förbundet ett massmöte mot monarkin i Lill-Jans i Stockholm. Mötet inleddes med Marseljäsen och avslutades med Arbetets söner. Tre tal hölls: Hjalmar Branting ansåg kungen under feodaltiden fortfarande stod på folkets sida mot adeln men nu var han bourgeoisie's förtryckarinstrument. August Palm exemplifierade förtrycket med att Oscar II nyligen godkänt både ”socialistlagarna” och 700-kronors strecket för rösträtt. A H Janhekt avslutade med att alla som fortfarande höll på monarkin var idioter och slavmänniskor. Mötet antog en resolution om att monarkin skulle avskaffas.

² Stockholms Dagblad 1871-12-18: s. 6.

Brantings tal var inte särskilt originellt, men sammanfattade socialdemokratins dåvarande ståndpunkt. Jag citerar statsvetaren Herbert Tingstens referat:

”Branting betecknade monarkien som ”ett slag i ansiktet på jämlikhetens tanke”, som en medelpunkt för demoralisation, kryperier och korrupcion. Kungadömet i Europa hade från början haft ett folkligt ursprung, det hade uppstått vid feodalväsendets sönderfallande och stötts av folkets bredare lager, ”som ej längre fördrog sina många småtyranner”. Men sedan hade kungarna själva blivit förtryckare. Med bourgeoisieens uppstigande till härskande klass hade monarkien ”blivit bourgeoisieens agent, dess förnämsta docka, som föres omkring och visas för folket vid högtidliga tillfällen”. Men även om kungen blivit ”överklassens docka” vore han ej alldeles betydelselös. ”Makt har han ännu - sällan eller aldrig att göra gott, därför skyddar honom uppfostran, hela hans omgivning och ställning - men göra ont kan han; han kan fördröja utvecklingens gång, lägga hämsko på friheten och föra demoralisation ut bland folket ... Ur två synpunkter måste sålunda vi socialdemokrater vara svurna fiender till allt vad monarki heter; därför att den är föråldrad, svarar mot längesedan förgångna utvecklingsstadier, och därför att den i vår tid intet annat är än främsta representanten för det bourgeoisie, det överklassvälde, som vårt mål är att för alltid göra slut på”.”³

Därefter kom Branting in i riksdagen & ändrade ståndpunkt till ”rösträtt först - republik sedan”. Frågan vägrade dock dö. Den kom upp på 1905 års partikongress där Branting kontrade med att alla i partiet var ”i själ och hjärta republikaner” men att frågan var inaktuell. På 1908 års partikongress läste ungsocialisten Z Höglund upp delar av Brantings tal från 1889 som väckte stor entusiasm. Branting protesterade att republik i dagens läge skulle vara en pseudoreform: En borgerlig konservativ republik var knappast bättre än en borgerlig konservativ monarki. Republik avslogs med knapp majoritet. 1911 fick dock Höglund majoritet för sitt förslag. Partiprogrammet utökades med en kort passus om republik som ett eftersträvansvärt statsskick.

Efteråt fanns socialdemokratiska konspirationsteorier om att Branting och senare Per Albin Hansson & Tage Erlander misstänktes på något sätt ha låtit sig förföras av kungahusets ”diskreta charm”. Inte så att de blivit monarkister, men att de påverkats av kungahusets världsbild (hierarki, pompa, finkultur, kontinuitet, lojalitet) så att tanken på republik (nivellering, okultur, modernism, klasskamp, konkurrens) blivit dem motbjudande. Litteraturen vimlar av socialdemokratiska ”dolkstötsteorier”, påhittade skandaler & spekulationer om vad kungahuset potentiellt skulle kunna åstadkomma om det bara ville. Den socialdemokratiska historieskrivningen är dock rensad från sådana obehagligheter.⁴

*

1912 & 1914 lade socialdemokraten Carl Lindhagen m fl fram riksdagsmotioner om republik, men drev inte frågan aktivt för att inte stöta sig med liberalerna. Detta kom att ändra sig den 5 januari 1917 genom hans ”idémotion” 1917:289.⁵ Denna var bland mycket annat ett förslag att montera ned monarkin både som statsskick & som tradition. Motionen är svårrefererad –

³ Tingsten 1941: del 2, ss. 121-122.

⁴ Arbetarrörelsens arkiv. Socialdemokraterna och republikfrågan. <arbark.se> (2010-06-18).

⁵ Schiller 1980.

Lindhagen ville inte angripa Gustaf V direkt, det hade varit majestätsbrott – utan riktade in sig på monarkin i allmänhet, och med Nordaus argument: Makten & det nödvändiga hyckleriet för att hålla skenet uppe deformerade & korrumpade allting i regentens närhet: kungafamiljen, ämbetsmännen, de folkvalda & t o m folket självt. Det var lika viktigt att utmönstra monarkins ”bi-institutioner” som själva statsskicket:

”Gudsnådeskapet”, konungaskapet över Wenden, adelskapet, ordensväsendet, paraduniformerna, det ”nådiga” i författningarna, det ”underdåniga” i inlagorna, det ”kungliga” i titulaturena, defileringscourerna, kanonskotten på födelsedagarna och andra leksaker i den stora europeiska barnkammaren. Allt sådant lägger sig som ett slem över republikens drömmar om frihet, broderskap och sunt förnuft.”⁶

Andra motionärer instämde. Allt ont skyldes på monarkin, som ansågs omöjlig att reformera:

”Frågan gäller faktiskt endast om vi böra hava en namnkonung eller ingen konung alls. Men det är faktiskt ytterligt svårt att göra en konung till namnkonung. Det är nästan omöjligt att skriva en monarkisk författning så, att härskaren icke kan ingripa, om han vill. Det är också stridande mot människonaturen att en, som till namnet fått högsta makten i ett land, skulle helt avstå från att utöva makt och godvilligt förbli en konstitutionell nolla. Det kan möjligen gå i England, där folk och konungahus genom långvarig vana förvärvat sig en i hela världen enastående förmåga att hålla innehåll och form i sär.”⁷

*

Det fanns även en ”funktionell” kritik i Thomas Paines & Kommunistiska manifestets anda. Jag refererar en motion från 1924 av kommunisten August Spångberg:

”Som en kvarleva från en lägre utvecklingsperiod i mänsklighetens historia kvarstår i ett flertal stater den ärftliga kungamakten. Den har väl som mycket annat, under tidigare skeden, haft en uppgift att fylla, men det har gått med denna som med en hel del andra institutioner, den har icke försvunnit på samma gång som dess uppgift fyllts.

Det torde väl få anses, att monarkin i allmänhet och den ärftliga i synnerhet icke längre passar för en tid, då den allmänna folkupplysningen har framkallat en åskådning, som anser det naturligast och riktigast, att till innehavare av såsom viktigare ansedda poster utses den eller de, som för uppdraget ifråga visa sig mest kvalificerade.

...

I några länder, däribland Sverige, har man dock ej haft förmåga eller vilja att följa med utvecklingen, trots att alla skäl tala mot den ärftliga monarkins bibehållande och bestyrka dess olämplighet och omöjlighet under nuvarande förhållanden. Visserligen är det sant, att man i Sverige utan att formellt ändra författningen blott med monarkens tysta medgivande under senare år börjat försöka tillämpa ett parlamentariskt styrelseskick, så att konungens inflytande därmed minskats, och särskilt från socialdemokratiskt håll har detta förhållande nu åberopats såsom stöd för att republikens införande vore obehövt. För vår del kunna vi icke medgiva, att olägenheterna av monarkin härigenom bortfallit så mycket mindre som inga garantier givas för att icke en vacker dag å tronen uppstiger en fullkomligt undermålig person

⁶ Carl Lindhagen, 2:a kammaren, motion 1917:289; ibid. 1:a kammaren, motion 1933:243. [Något redigerat.]

⁷ Ivar Vennerström, 2:a kammaren, motion 1919:179.

eller någon, som i övermod söker göra gällande rätten att utöva regeringsmakten i enlighet med regeringsformens bokstavliga bestämmelser. För tillfället kan det väl synas, som om konungens ställning i vissa fall sjunkit ned till dekorationsfigurens, men han har dock i andra fall en ställning och befogenhet, som gör det möjligt för honom att använda sig av en personlig maktutövning, som kan medföra ödesdigra följder för det svenska folket. Ansatser till en dylik personlig maktutövning under senare tid saknas icke, och den Bernadotteska perioden lämnar ett flertal exempel härpå.

...

Man måste också utgå från det självklara faktum, att monarken på grund av naturliga förhållanden alltid blir ett redskap i storkapitalisternas, den härskande klassens och byråkratins händer.”⁸

*

Trots alla motioner blev det ingenting. Det finns ett socialdemokratiskt inlägg av Harald Åkerberg i första kammaren 1937-02-03, som är ganska typiskt för den uppgivna stämningen:

”Vi kunna icke komma ifrån, att monarkin är en anakronism, men det underliga är, att denna anakronism har fått ett så starkt fäste i vår demokratiska tid. Det förefaller till och med, som om utvecklingen efter kriget skulle gått därhän, att monarkin har bundit sitt öde huvudsakligast vid den demokratiska regimen och vid de demokratiska länderna. Jag tror, att den har sina fördelar. Även vi demokrater accepterar monarkin i dag. Men det skulle aldrig falla oss in att försöka motivera, varför vi acceptera densamma. Under alla förhållanden skulle det inte lyckas för oss att motivera det.”

1938 hade t o m initiativtagaren till republikkravet Z Höglund resignerat:

”Den svenska demokratien har ”i samarbete med en lojal kungamakt” sannolikt bättre utstått det gångna decenniets påfrestningar än en ung svensk republik skulle ha gjort. Den svenske konungen, ”som framträder utan övermänniskoanspråk, utan diktatorfasoner”, är att föredra framför de moderna diktatorerna. ”Därmed ha vi icke påstått, att den konstitutionella monarkin skulle vara den författningpolitiska utvecklingens sista ord. Vi förbli trogna vårt republikanska ideal, men frågan har förlorat all aktualitet i ett läge, där monarken själv närmast fungerar som vore han en republikens president”.”⁹

Och så kom kriget.

⁸ August Spångberg m.fl., 2:a kammaren, motion 1924:359.

⁹ Tingsten 1941: del 2, ss. 132-133.

Referenser

- *Aron, Raymond. (1973 &-74) Sociologiskt tänkande I-II. Stockholm: Argos.
- *Lindeberg, Anders. (1838.) Revolution och republik. Stockholm.
- *Lundberg, Victor. (2005.) ”Den siste af de typiske 1848 års män i Sverge.” Anteckningar om Julius Mankell och den svenska demokratins förhistoria. I: Historisk Tidskift, 2005:3, ss. 421-440.
- *Marx, Karl & Engels, Friedrich. (1847.) Kommunistiska manifestet. <marxistarkiv.se> (2017-01-01).
- *Nilsson, Alexander. (1880.) Envälde och folkvälde. Stockholm: A Nilsson.
- *Nordau, Max. (1884.) Konventionella nutidslögner. Stockholm: Loström & K. [Tyska originalet 1883.] <wikisource.org> (2018-01-01) [Engelsk översättning].
- *Paine, Thomas. (1791.) Rights of Man. <en.wikisource.org> (2017-01-01).
- *Schiller, Bernt. (1980.) Carl A Lindhagen. Svenskt biografiskt lexikon, band 23 (1980-1981), sida 470. <riksarkivet.se> (2018-01-01).
- *Tingsten, Herbert. (1941.) Den svenska socialdemokratins idéutveckling, del 1-2. Tiden.
- *Wright, Johnson. (2007.) Montesquieuan Moments: The Spirit of the Laws and Republicanism. Journal of the Western Society for French History, 2007 (vol. 35).